

Articulatie als expressiemiddel

Articulatie als expressiemiddel, met name in de werken van Bach (samenvatting, oorspronkelijk verschenen in Adem, Leuven)

"Plooibare"orgelklank.

Al meer dan veertig jaar wordt er door vele musici in de hele wereld op oude instrumenten gespeeld. Er is een duidelijke evolutie te bespeuren in de technische beheersing en de interpretatie van de historische context.

Wat opvalt bij het luisteren naar uitvoeringen op historische instrumenten, is onder meer de dynamische profilering, niet als crescendo- of diminuendo-lijnen over meerdere maten, maar in de details van de figuren. Vooral de langere noten krijgen een duidelijke vorm, afhankelijk van de plaats in de maat en de harmonische functie. Het verschil tussen belangrijke en onbelangrijke noten is duidelijk hoorbaar. Wat opvalt bij het luisteren naar orgelspel, is daarentegen, helaas, vaak een zekere stijfheid, een weinig flexibel klankbeeld waarin alle noten even nadrukkelijk aanwezig zijn. Enerzijds lijkt dit de logische consequentie van het spelen op een instrument zonder dynamische mogelijkheden (afgezien van registratie), anderzijds lijkt het niet aannemelijk dat musici uit de Barok genoeg genomen zouden hebben met een dergelijk onplooibaar klankkarakter. Een mooi orgel klinkt in muziek van Bach al gauw met "Würde und Pracht", maar veelal ontbreekt de "Mannigfaltigkeit", die het spel van Bach volgens overlevering gesierd zou hebben. [1]

Organisten, gewend aan het egale klankbeeld van het legatospel, brachten zo'n 40 jaar geleden met hun gearticuleerde spel weliswaar meer duidelijkheid in het orgelspel, maar het leidde bepaald nog niet tot "Mannigfaltigkeit". De oren waren nog gewend aan een starre klank. (Die overigens paste bij de toen heersende objectieve, musicologische benadering: subjectieve elementen waren verdacht, zouden de historisch overgeleverde informatie vertroebelen.)

Een veel beproefd (en misbruikt) middel werd door sommigen toegepast om de muziek wat levendiger en expressiever te maken: het rubato, in feite een "ouderwets", Romantisch middel. Hoewel in elke uitvoering, zelfs in de zogenaamd "objectieve", tonen soms worden benadrukt door nauwelijks merkbare verbredingen, versnellingen en vertragingen, past dit middel in het algemeen toch eerder bij het melodische denken en de langere spanningsbogen van de 19e eeuwse muziek. Het pulserende karakter van de Barokmuziek wordt hierdoor al te gemakkelijk aangetast. Natuurlijk spelen altijd ritmische finesses een rol, zeker voor wie ook klavecimbel speelt (waarbij het moment van de aanslag het meest pregnante deel van de klank is en timing dus erg belangrijk). Maar op orgel, met haar dóórklinkende tonen, is er nog een ander middel, dat het klankbeeld sterk bepaalt en dat nog lang niet altijd ten volle wordt benut: de articulatie, hier niet alleen op te vatten als het aanduiden van het begin van een noot, maar vooral als een speelmanier waarbij de toonduren worden gedifferentieerd. De normale basisarticulatie, het "Ordentliche Fortgehen"(Marpurg), dat de meeste organisten zich hebben eigen gemaakt, is ideaal als de achtergrond, maar heeft weinig betekenis als daar niet een voorgrond vol schakeringen tegen aangebracht wordt. Het geheel blijft anders net zo statisch als een legato uitvoering. Of sterker, met de woorden van Engramelle, als hij spreekt over de verdeling van elke toon in een durée (klinkend deel) en een silence (niet klinkend deel) : "c'est assurance par le défaut de cette connaissance, que ceux qui exécutent meme la bonne musique déplaisent par une espece de pésanteur ou de sécheresse qui ennuie." (het is beslist door het gebrek aan deze kennis, dat zelfs zij die goede muziek spelen mishagen door een soort zwaarte of droogheid die verveelt). (Dom Bédos p.599)

Articulatie

Een test: probeer eens in een reeks herhaalde tonen van dezelfde notenwaarde één noot langer te spelen (met een langere "durée" en een kortere "silence"), zonder het ritme te veranderen. Deze geeft vanzelf de indruk er dynamisch uit te springen. Als men daarbij experimenteert met verschillende lengtes ontdekt men de mogelijkheden van deze speelmanier. Als dit wordt toegepast op een melodische reeks tonen (achtsten of zestienden), ervaart men de duidelijk expressieve werking van dit middel. Belangrijk is het diminuendo –effect bij het loslaten van de toets (het sluiten van het ventiel), waarbij de akoestiek helpt de overgang naar de volgende toon te maken.

Naast het artikel van Engramelle zijn er ook oudere aanwijzingen voor een flexibel gebruik van articulatie. De beschrijvingen over *Quantitas extrinseca* en *Quantitas intrinseca*, impliceren dezelfde soort nuancering van lengteverschillen[2]. De afstanden tussen de aanslagen blijven in pincipe gelijk (*Quantitas extrinseca*: de uiterlijke waarde), maar elke noot bestaat uit een klinkend (*Quantitas intrinseca*: de innerlijk waarde) en een niet-klkend deel. Deze flexibiliteit van de articulatie-lengtes van de verschillende noten, vormen een zeer effectief middel om de orgelklank te plooiën. De mogelijkheden tot accentuering en zelfs karakterverschillen vormen een pendant van de dynamische schakering bij strijk- en blaas-instrumenten. Overigens ontstaat er bij het spelen op oude instrumenten, uit de aard van de bespeling, met tong en adem of met de strijkstok, vanzelf een grote rijkdom aan articulatieverschillen. Dat organisten dit niet vanzelf doen, ligt ook in de aard van de bespeling van het orgel. Toch zou de fijne motoriek van de organist moeten gehoorzamen aan een klankvoorstelling waarin alle mogelijke nuances voorkomen, niet alleen maar in functie van het induwen en loslaten van de voorgeschreven toets.

Deze speelmannieren gelden niet alleen in de Barok. De esthetische wensen van elke stijl bracht steeds weer nieuwe, passende toepassingen voort. Zo bediende ook Ritter (organist in de Dom van Merseburg van 1847-1885) zich van deze speelwijze: "Wohl in dem Bestreben, in dem weiten Dome, welche die Töne leicht verschwimmen lässt, grössere deutlichkeit zu erzielen, machte er von dem Staccato ziemlich häufigen Gebrauch und wusste durch dessen mannigfache Abstufung eigenthümliche Effekte und selbst Crescendo's hervorzubringen." (*Allgemeine Musik-Zeitung*, 11 sept. 1885.) (onderstreping R.S.; interessant is het gebruik van het woord "mannigfach", dat herinnert aan de "Mannigfaltigkeit", in voetnoot 2, over Bach's spel, zie boven). En Straube citeert Ritter als volgt: "die Licht- und Schattenpunkte bestehen im angeben und Festhalten (solcher) Töne, nicht im Wechsel von Forte und Piano" (1846). En Denkt ook Vierne niet in een dergelijke dynamische orgelklank, als hij door middel van streepjes en puntjes in allerlei combinaties, verschillende klankduren binnen de notenwaarde aangeeft? (bijvoorbeeld in het begin van het eerste deel van de derde Orgelsymfonie). Is het statische karakter van het orgel dan wellicht pas ontstaan nadat Widor en Dupré het strikte legato-spelen tot de enige ware speelmanier hadden verheven?

De feitelijke toonlengte wordt bepaald door de sensibiteit van de speler voor de ruimte waarin hij speelt, het karakter van de muziek of de gewenste profilering van een bepaalde ritmische, harmonische of melodische wending. De verantwoordelijkheid ligt hier bij de speler, hij kan zich niet louter baseren op overlevering. De articulatie tekens van latere datum in oude muziek, zoals die ook in sommige Bach-edities (o.a. Dupré) te vinden zijn, zijn natuurlijk uitingen van een andere stijl. Maar door bij het spelen uit een "Urtext"-editie alle articulatie-verschillen weg te laten, wordt het kind met het badwater weggegooid. Een juiste toepassing van deze middelen is niet eenvoudig. Langdurige studie en goede oren zijn onontbeerlijk. Maar wellicht wordt articulatie zo een krachtig middel om onze uitvoeringen dynamische en expressieve "Mannigfaltigkeit" te verlenen.

[1] (ontleend aan een citaat over Vierling (1784) "*Er spilt dis Instrument (het orgel) in der demselben zukommenden grosen Bachischen Manir, mit Würde, Kraft und gröster Mannickfaltigkeit*" *Bach Dok III* p.392).

[2] (zie o.a. Lohmann, *Artikulation bei Tasteninstrumente*, p.52, 53, ook voor andere parallellen, w.o. Walther,.)